

Bírák könyve 21:
az applikáció nehézségeiről...
A Nagyari vs. Bethlen affér (újra)értelmezése
Esettanulmány

I. Bevezető

Scherfenberg császári tábornagy erdélyi hadi expedíciójának egyik fontos pillanata az 1686-os július 8-i, Szeben melletti összecsapás. A Veterani generális vezette osztrák had Gyulafi László erdélyi, főként székelyekből álló haderejével mérkőzött meg. A rövid, de annál félelmetesebb öldöklés újabb argumentum volt az erdélyi politikusok számára a törökorientációjú politika feladására és a Habsburg hűség felvállalására. Alig egy héttel ezután, 1686. július 14-én Nagyari József, I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvari prédikátora emlékezetes prédikációt mondott (textusa: Jerem 38. v. 22), melyben megintve a rendeket és a fejedelmet a törökhűség feladásában a nemzet pusztulását jósolta meg. Ennek a nagyhatású beszédnek az ürügyén emlegeti a szakirodalom¹ azt a szóváltást, ami a beszédet követő harmadnapon a prédikátor és Bethlen Miklós közt² történt. Noha Bethlen Miklós az, akinek a beszámolója referál³ a találkozásról és a beszélgetésről, a Nagyari-kutatás ebben az epizódban a szókimondó prédikátor

és a megalkuvó, manipulálható főurak ellentétének újabb illusztrációját vélte megtalálni. Kétségtelen az, hogy Nagyari július 14-i beszédében könyörtelen kritikával illeti kortársait, különösen a magisztrátust (*hitszegő, hamis urak*), de a fejedelmet sem kíméli (*Te hitszegő vagy hamis hűtű fejedelem*), sőt fenyegetőzik,⁴ ráadásul a bibliai locus applicatiójával is félreérthetetlen szereposztást sugall: (Apafi) *Zedekiás* a gyenge, befolyásolható, zsarolható fejedelem, az önző főurak (Bethlen, Teleki), akik *Jeremiást* (Nagyari), a prófétát tanácsai miatt börtönbe vettetik. Ez a típusú interpretáció, amely bevallottan Nagyari szerepére tette a hangsúlyt, elsősorban a szebeni beszéd mint történeti forrás és 1686 júliusának feszült politikai alaphelyzete – az osztrák követelések: kétharmad részben német őrség bevitele Kolozsvár és Déva várába – felől szemlélte a Bethlen vs. Nagyari epizódot.

Ehhez képest az én értelmezésem Nagyari József vonatkozásában egy filológiai-textológiai problémából indul ki, majd a Bethlen-kutatás eredményei és tradíciója felől, ezúttal főként Bethlen Miklós politikai nézeteire koncentrálok, végül az így újraértelmezett esetből az 1680-as és 1690-es évek magyar politikai műveltsége működésének, összetételének történeti antropológiai vonatkozásait szándékszom jelzésszerűen megemlíteni.

II. 1. A szebeni beszéd textológiai sajátosságai

Az 1686. július 14-én elmondott prédikáció, Nagyari egyik leghíresebb beszéde volt, amelyet az 1684. szeptember 17-én, II. Apafi Mihály fejedelem felavató ünnepélyén elhangzott beszéddel együtt maguk a kortársak is a legfontosabbnak tartottak, így több kéziratos másolatban maradtak fenn.

A szebeni beszédnek egyetlen kiadása ismert. 1900-ban Szádeczky Béla, két az Erdélyi Múzeum Egylet kéziratárában található másolat alapján⁵ tette közzé a szöveget a Protestáns Szemlében. Ez a kiadás úgy készült el, hogy Szádeczkynek nem volt tudomása, arról a kéziratos prédikációskötetről,⁶ amely első felében autográf változatban Nagyari József tábori prédikációit, második elegez részében a fentiekben említett két beszédet is tartalmazza. Vélhetőleg, a szebeni prédikációnak ide bemásolt szövege, nem autográf, legalábbis az íráskép alapján, nem dönthető el megnyugtatóan, ám a szöveg így is teljesebb⁷ mint az a változat, amit Szádeczky hozott létre az ő általa ismert két másolat alapján. Az egyetemi könyvtárban őrzött szövegváltozat, még ha nem is autográf, a Szádeczky kiadással konfrontálva azt mutatja, hogy nemcsak terjedelmesebb, hanem pontosan a prédikáció centrális kérdésfelvetését érintő *neutralitás* és *középut* (via media) tárgyalásánál tartalmaz olyan részeket,

amelyek nem találhatóak meg egyetlen más másolati példányban sem. Ezek alapján úgy gondolom, hogy minden okunk megvan ezt a publikálatlan változatot, és nem a Szádeczky által közzétett variánst tekinteni *autentikus szövegforrásnak*.

1906-ban, Szádeczky is rábukkan a táborigi prédikációkat tartalmazó kötetre, benne a szebeni beszéddel többek közt. Erről publikációban számol be, de nem beszél arról (érthető módon...?!), hogy az ő általa már leközölt szövegváltozat, hiányos ehhez a szövegvariánshoz képest.

Ugyanígy Győri János, noha ő kizárólag a táborigi prédikációkat publikálja, Nagyari József életének bemutatása⁸ során kitér az 1686-os beszédre is, Szádeczky alapján előadja a már jól ismert Bethlen vs. Nagyari epizódot, hangsúlyozza a beszéd aktuálpolitikai töltetét,⁹ de noha kezében a forrás, nem konfrontálja a Szádeczky szöveggel. Mentségére szolgáljon, őt elsősorban a táborigi prédikációk érdekelték.

Mindebből az a nagyon fontos felismerés következik, hogy az amit a szakma az 1686-os szebeni beszédként ismer és olvas és történeti forrásként kezel, nem teljesen azonos azzal, ami ott elhangzott. Következésképp a szövegvariánsok közötti különbségek ismeretének hiányában, a Bethlen és Nagyari szóváltás értékelése is valamiképpen tévútra terelődhetett.

II. 2. *Hogyan olvashatjuk Bethlen Miklóst?*

Ezt a filológiai-textológiai típusú ellenérvet, egy másik, a szövegolvasási módot, a kritikátlan referencialitást kifogásoló argumentum egészíti ki. Mindazok akik ezidáig az 1686-os beszéd ürügyén kitértek a Bethlen által elmesélt epizódra, nagyvonalúan eltekintettek attól, hogy az 1686. július 14-ét követő találkozásról Bethlen valamikor 1708 és 1710 között, tehát legalább 22 esztendő távlatából számol be. Nagy kérdés, hogy a legalább 22 év távlatából felidézett emlék, mint *textus micsoda* forrásértékkel rendelkezik, mennyiben hagyatkozhatunk rá? Ellentétben azokkal (pl. Szádeczky, Győri) akik történeti valóságként kezelik Bethlen Miklós emlékiratának erre vonatkozó részletét, azt gondolom, hogy az emlékirat nem a valóságot tárja előnkbe, *úgy ahogy történt*, hanem Bethlen Miklós kétségtelenül elfogult és csupán valószerű (*probabilis*) olvasatát, bizonyos 22 évvel korábbi eseményekről. Az így létrejövő történeti beszámoló, magán viseli az emlékező személyes és kulturális elfogultságait, a hosszabb időtávlatból felidézett emlékképekre jellemző szükségszerű fragmentáltságot, illetve a narráció logikai és retorikai egésze megkövetelte szükségszerű írói beavatkozásokat. Ugyanis az epizód elmesélése nem független az írás alaphelyzetétől, Bethlen osztrák fogságban, felségárulás vádjának terhe alatt írja élete és Erdély történetét, amely saját

bevallása szerint is háza népének hagyott *apologia*, *testamentum*, *instructio*.¹⁰ Továbbá az sem lényegtelen, hogy az 1686 és 1704 közötti periódusban politikai tevékenységében hogyan tétéleződött a Nagyari által felvetett német és török politikai orientáció. (Bethlen következetesen németpárti volt.) De a legfontosabb, hogy az 1686-ban elhangzott prédikáció, majd az azt követő találkozás és szóváltás – amennyiben tényleg megtörtént – illetve az 1708–1710 közötti megírás aktusa közé beékelődik az 1704-es esztendő, mely nemcsak Bethlen Miklós perbefogásának esztendeje, hanem a *Columba Noé* című röpirat megírásának dátuma is. Ez különösen fontos, hiszen a röpirat, mint béketervezet, olyanfajta vélhetően puffendorfi közvetítéssel, de grotiusi alapokon¹¹ szerveződő szövetség (*foedus, sponsio*) javaslat, amely ugyanazt a kérdést járja körül amit Nagyari is felvet, illetve olyan politikai, az európai erőviszonyokat bekalkuláló megoldást javasol, amely nemcsak Nagyari József álláspontjával ellenkezik, hanem sajnos a Habsburg abszolutista törekvésekkel is.¹²

Összegzésképpen fontos hangsúlyozni, hogy tehát mikor Bethlen Miklós az 1686-os szebni eseményekről és a Nagyarival történt szóváltásról beszél, akkor egy olyan elhangzott prédikáció ismeretében teszi ezt, aminek mi többé-kevésbé megbízható másolatát ismerjük csak, ráadásul, a beszéd elhangzását és a Nagyarival való találkozást követő huszonkét esztendő alatt, magánéletében és politikai tevé-

kenységében olyan változások álltak be, amelyek egyértelműen meghatározhatták az írásban történő visszaemlékezést, mert ő maga is írt egy olyan szöveget amely a Nagyari által körbejárt kérdésre adott válaszlehetőséget és ami a visszaemlékezés aktusában befolyásolta a Nagyari beszédéről kialakult percepcióját. Mindezek együttes szövegartikuláló hatása kellő érv egy olyan újraértelmezési kísérletre, amely a szebeni beszédnek egy megbízhatóbb, az elhangzott variánsához közelebb álló változatát¹³ a *Columba Noé*-val¹⁴ veti össze, és a két diskurzus vázlatos komparációjából igyekszik megérteni a prédikátor és a politikus nézetkülönbségeit. (Meggyőződésem, hogy nemcsak pszichológiai argumentumok szólnak emellett, hanem az a sajátos intertextualitás,¹⁵ amely Bethlen Miklós írásművészetét jelemyi, ugyanis emlékiratában olvasóit, nemcsak a latinul megírt élettörténetéhez, *Imádságoskönyvéhez* vagy leveleihez utasítja,¹⁶ hanem a sajnos azóta elveszett peregrinációs diáriumához is.)

Mert miből is adódnak ezek a nézetbeli különbségek? Noha Bethlen előbb a rossz applikációt említi, amely szerinte nem helytálló a Kolosvári és Dévai helyőrség esetében, akiknek kétharmadát az osztrákok által támasztott feltételek értelmében el kell küldeni és német katonassággal kell helyettesíteni, kifogása valami átfogóbbra irányul. „*Szánom én kegyelme-
teket, a dolgokat nem tudja, és az olyannal néha
nagy kárt tész.*”¹⁷ Úgy tűnik, hogy nem egyetlen

locus applikációját kifogásolja (Jabes Gileád-beliek helyzetének alkalmazása Kolozsvárra és Dévara), hanem a Jeremiás 38:22 alapján is megkonstruált, de tévesen felmért politikai szituációt fikcionalizáló egész diskurzust. A prófétai elragadtatással prédikáló, a törökpártiságot képviselő Nagyari, Bethlen sajnálja, de nem menti fel a felelősség alól. A megjegyzés azt sugallja, hogy az udvari prédikátor Bethlen voksa ellenében tudott élni diskurzusának hatalmi előnyével, ám azzal az iránnyal amit megjelölt, és ami politikailag elhibázott 1686 júliusában, az egész fejedelemséget olyan előreláthatatlan potenciális veszélyeknek tette ki, amit akkor csak sejteni lehetett, de Bethlen Miklós nyilván az emlékirat írásának (1708–1710) pillanatában tudott. Az epizód befejezése így nemcsak szépírói szempontból inspirált és találó, hanem a megírás jelenéből való visszatekintés, tehát a 22 év alatt végbement változások ismerete felől szövegeződik: „*Nem tudának mit mondani: azután keservesen emlegették ezt a beszédet.*”¹⁸

III. 1. Mit nem tudott 1686-ban Nagyari József udvari prédikátor?

Az 1686 júliusában politikai krízishelyzetként megélt status quo, valójában egy száz-negyven esztendő óta tartó, néha kényszerállapot, máskor szerencsés konjunkturák, subtilis politikai manőverek biztosította nyugalmi

helyzet, vagyis egy olyan szituáció, amelyre az erdélyi politika a fejedelemség megszületése óta és fennállása alatt mindig megtalálta előbb vagy utóbb a többé-kevésbé szerencsés megoldást.¹⁹ A látszólag bölcs egyensúlypolitika, a területi expanzió ellenére is – Erdélynek a 30 éves háborúbanvaló részvételére utalok –, még Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejében sem volt ingyen kivitelezhető. Várad 1660-as elvesztése után, Erdély kapui (Lippa, Temesvár) török kézen vannak. Ennek igen nagy súlya van argumentumként 1686-ban.

Nagyari József tradicionális válasszal szolgál egy olyan kérdésre, amely noha több mint száz éve állandó aktualitással bír az erdélyi politikában, ezúttal különleges jelentőséggel telítődik. Folytatni a tradicionális, erdélyi és protestáns törökorientációjú politikai praxist, vagy vállalva a hitszegés otestamentumi ódiomát, engedni az erősödő osztrák nyomásnak és átállni a Habsburgok oldalára – ezt kell eldönteni.

Győri János a tábori prédikációk vizsgálata során, de beleértve a szebeni beszédet is, Nagyari törökpártiságáról igen helytállóan állapította meg: „Nagyari elsősorban teológus és nem politikus, aki aktuálpolitikai kérdésekben is mindig mint teológus foglal állást.”²⁰ Következésképp a szebeni beszéd igen hatásos állásfoglalás a törökorientáció megtartása mellett. Impozáns részleteiben is gondosan átgondolt bibliai analógiával él, melynek főbb összetevői a tábori prédikációk alkalmával (1681–1683) már megformálódtak. A két nagy birodalom

között sínylódó, és megosztott magyarság (Magyar királyság, Erdély), a megosztott Izrael és Júda, a Habsburg birodalom megfelelője Egyiptom, a törököt pedig Asszíria szimbolizálja. Az applicatiót lehetővé tevő ótestamentumi történet a következő: a zsidó király Jósiás idejében, Egyiptom megtámadja Asszíriát, de ehhez át kell vonulnia Jósiás királyságán, aki az Asszírok szövetségese. Jósiás a hitet megtartja és fegyverrel próbálja megállítani az Egyiptomiakat. Próbálkozása sikertelen volt, ő maga is elesik a harcon. A megrémült zsidók ebben a helyzetben könnyedén felrúgják az asszírokkal kötött szövetséget és átállnak az egyiptomiak oldalára. Csakhogy az erőviszonyok megváltoznak, az asszírok megverik az egyiptomiakat, bejönnek Judában királyt tesznek (Jojachim), aki hűséget ígér, ám csak rövid ideig, mert újra átpártol, az asszírok újabb büntető akciója, új királyállítással (Jehoniás) újabb szövetségkötéssel jár, ám érthető módon ezt a szövetséget sem tartják meg a zsidók, következhet az újabb megtorlás. A történetekből tanulni képtelen zsidóság számára az újabb szakadást követő utolsó nagy próbatétel Zedekiás király idejében következik be: *„Mind ezekkel az szomoru példákkal semmitis nem tanulván Zedekiás az uraknak tanácsából, as kik mind az Aegyptombeli királyhoz szitottak alattomban, el szakad ois azon királytól azkinék jo akarattyából lott Kiráallyá. Mi lesz mindezekből. El jő az nabucodozor az kirali nagy hadval. Az Aegyptumbeli királyt megveri jerusalemet meg szállya.*

Kett egész esztendőig vitattya. Extremitasra jutottak mindenek. Jeremiás elege javallya mennyen ki az királyhoz (M: Jerem. 38. v. 20. 21. 22. 23) gratiat tanall feienek, az orszagis megmarad az varosis de haszontalan, Jeremias jo tanacsáért mint arulót megfognak tömlőczben vetik(M: 2Király 25 v. 9. 10. 11.) sok ideig ott nyomorog meg veszik az varost az idő alatt meg fogják az Királyt az Király eleiben viszik, ott fiai szeme láttára le vágják, az urakat mind nyolczvanig mind le konczollyak Zedekiasnak az szemét kitolyák. Az ártatlan népet, leányokat, gyermekeket rabságra viszik, az Urakk sok szép leányit s az Királyétis. Az várost, az Templomot meg égetik az ki soha még tüzet nem szenvedet volt. Ebben az siralmas nyomoruságban, fogságbanlévén az Asszony népek s az leány gyermekek ugy hozatnak itt bé az Prophéta által kesreves panaszokkal így szolván, meg csaltaktégedet erőt vettenek te rajtad az urak, az megmaradásra valo uttat el hadtad, olly sárban fertőben, szővevényben ugrottál, az melyből se te, se mi maradékid lábainkat ki nem vonhatyuk.”²¹ Ez a történet már egyértelmű allúzió az 1686-os helyzetre.²²

Nagyari argumentációja, a feltétlen török-hűség megtartása mellett, nemcsak papi, teológiai mivoltából adódik. Kétségtelen, hogy ugyanazt a történetteológiai tradíciót követi, ami valamikor a XVI. században Lutherrel és Melanctonnal (wittenbergi történelemszemlélet) kezdődik, ám ehhez hozzáadódik a közelmúlt véres emléke, a megtorló hadjáratok borzalmai.²³

Helyeztértelmezésében az egyedüli alternatíva a törökhűségeen való maradás. Az ettől való elfordulás csak pusztulást hozhat Erdélyre. A szövetség könnyelmű felrúgása, szükségszerűen hozza magával majd a jogos megtorlást, hiszen a „frigy felbontása” a korszak történeti tudatában olyan vétek, amely állandóan a hitszegők szerencsétlenségét okozza.²⁴ Nagyari maga is a nagy toposzra a várnai csatára utal, ahol ugyancsak ez történt.²⁵

A másik potenciális alternatíva a semlegesség lehetne. De Nagyari vélekedése szerint ez nem adatott meg Erdélynek, túlságosan gyenge ahhoz az ország, hogy a két nagyhatalom között, megőrizhesse területi integritását, és megvédhesse magát ebben a köztes helyzetben. Bibliai analógiákra hagyatkozva bizonyítja, Isten a *neutralistaságot* nem adta meg Erdélynek.²⁶ Továbbá bizonyítja is, jelentős latin citátum anyagra hagyatkozva, – amit sem a Szádeczky által közétett változat, sem a többi másolat nem tartalmaz – hiszen érvelésében ez az *argumentum maior: media via nulla via*. Hiszen: *Media via neque amicos parat, neque inimicos tollit*. A két fél közé szorított, így mindkét félnek kiszolgáltatott ország nem remélhet tartós békét és nyugodalmat (*stabilem gratiam*). Ugyanis, folytatja ezúttal magyarul: „Azert az ki edgyiken sem mindniknek ellensége (3) Ha meg békéllenek az ő romlására békéllenek meg. 4. mindeneknek predaja lesznek.”²⁷

Nagyari argumentációja, bár nem aprólékos és körültekintő politikai helyzetfelmérésre alapozik, kétségtelenül hatásos és célbaérő érvelés lehetett. A történeti tudat hagyományos elemeinek aktivizálása (frigy felbontása, bűn bűnhődés, zsidó-magyar sorspárhuzam), a XVI. századi történetteológiai tradíció eszkatológikus perspektíváinak felmutatása kétségtelenül elérte a kívánt hatást: felidézte a legmeggyőzőbb érvet, a *félelmet*.²⁸

Prédikációjának első *usus*ában, azt mutatja meg, hogy noha a teljes szabadság nem adatott meg Erdélynek, bölcs fejedelmek irányítása alatt, de főként az Isten akaratából mégis csodálatos módon fennmaradt a két nagyhatalom között. A fennmaradás, Isten által jóváhagyott módja pedig a törökbarát politika volt. Éppen ezért aki ezen változtat – vagyis áttér a Habsburgokhoz – Isten rettenetes, az Utolsó Ítéletet siettető büntetését okozza.²⁹ Az Istenhez intézett fohász pedig félreérthetetlenül apokaliptikus dimenziót³⁰ ad a politikai döntés meghozatalának: „*Igaz ítéletű nagy Isn. Tartoztassad az te orczád előtt az iteletet, ne siessen az haladatlan gonosz Hazára.*”³¹

Ezen a ponton, amely a prédikáció érzelmi hangszerelése szempontjából is kétségtelenül *culminatio*, a beszélő maga, a bibliai analógia által is sugalmazott prófétai szerepben (Jeremiás) mutatkozik meg, mintha a beszélő mivolta is derivátuma lenne annak a szigorúan bibliás, teológiaközpontú világmagyarázati narratívá-

nak, amely sokkal inkább a félelem mint *mentalitás* és a protestáns tradíció, mintsem a politikai helyzetfelmérés felekezet és nemzetfeleti tanulságai felől íródna, performálódna. Elegendő volt ez 1686-ban egy ilyen fontos politikai döntés meghozatalához? Az idő és a történelem bebizonyította, hogy nem. Ennek ellenére kétségtelenül sokakra lenyűgöző és meggyőző hatással volt. Bethlenre kevésbé, ő magát a prédikátort figyelmeztette: nem volt jó az applikáció.

III. 2. Az erdélypárti Bethlen Miklós

A németpárti politika szószólójaként számontartott Bethlen Miklós magatartásának egyik meghatározó vonása a *következetesség*. Már 1685-ben, Bethlen Miklós nyíltan vállalja politikai nézeteit és orientációját akkor is mikor még sok ellenzője akad. Nem változtat magatartásán 1686-ban sem, sőt a Diploma Leopoldinum létrejöttéhez való hozzájárulása, végül az 1704-ben megírt *Columba Noé* projektum elkészítése visszaigazolja politikai nézeteinek változatlanságát. Hozzáállása a feszült helyzethez az 1680-as évektől fogva ugyanaz: a nemzetközi politikai és hatalmi konstelláció figyelembevételével a legjobb döntést meghozni, vagy amennyiben ez nem lehetséges a kisebbik rosszat választani. Tulajdonképpen németpártisága, erdélypártiság, aminek nincsenek efelől kétségeim/kétségeink, megvoltak a személyes beneficiumai.³²

Mindennek bemutatását azért tartom fontosnak, mert meggyőződésem, hogy a 22 év távlatából emlékiratában felidézett esetre mindezek, beleértve a *Columba Noé* projektumot is kétségtelenül számottevő hatással voltak. A Haller diplomával kapcsolatos álláspontja, majd a Diploma Leopoldinum jóváhagyott szövegének és a *Columba Noé* szövegének átfedései, koncepcióbeli hasonlóságai, számomra azt mutatják, hogy az 1680-as évektől egészen 1704-ig állandóan foglalkoztatja annak a politikai megoldásnak a megtalálása, amely Erdély különleges helyzetét megnyugtatóan jelöli ki, az osztrák hatalmi törekvések javára látványosan átszerveződő nemzetközi erőviszonyok szövedékében. Ismétlem, nem céloim Bethlen Miklósból a nemzetmentő apostol alakját megteremteni, de ítéletem szerint, Apafi és Teleki 1690-ben bekövetkező halála után, az egyetlen erdélyi külföldön is megbecsült, kellő műveltségű és felkészültségű politikus, akinek politikai tevékenységében következetességet, programszerűséget lehet tételezni. Ennek a politikai programnak – amennyiben ez megengedett – a perspektívájából, illetve az általa implikált személyes és kulturális elfogultságok felől reflektálódik az emlékiratban az 1686-os szebeni pillanat. Ennek a programnak a kifejeződése a *Columba Noé* röpirat.

Ellentétben Nagyárvival, aki a két birodalom közé ékelt magyarság sorsát csak bibliai analógiák felől találta leírhatónak, Bethlen – bár egy hasonlat erejéig ő is él az Egyiptom és Asszíria

közé ékelt Júda közhelyével³³ – már nem hagyatkozik olyan kizárólagos mértékben a protestáns történetológiai tradíció diskurzusára, és főként ennek reprezentációs-fikcionalizáló apparátusára. Projektuma Grotius szellemében fogant szerződés, szövetség, leginkább az egyenlőtlenül kétoldalú szövetség (*federa inaequalia*) modelljére emlékeztet. Mint ilyen nem az Isteni büntetés, vagy az utolsó Ítélet nyomasztó perspektívája felől működik és áll fenn, hanem a hosszas, politikai disszkuszió következtében kialakuló jellegzetesen politikai kompromisszum, sőt egyezség formájában ölt testet és nyer érvényességet, amely a megegyezés értelmében a résztvevő felek számára elvben áthághatatlan kötelezettségeket ír elő. Ezek áthágása legalábbis elvben olyan súlyos jogsértés, amely nemcsak morálisan, vagy történetológiaiilag hanem politikailag megengedhetetlen. Bethlen németpártisága tehát a politikai garancia, a nyugatot jellemző jogtisztelet és politikai éthosz horizontja felől artikulálódik. Ez a percepció, 1686-ban látszólag „csak” németpártiság, holott 1690-ben, de főként 1704-ben annak a Nagyari által, újfent bibliai alapokon és analógiák által vitatott semlegességnek (*neutralistaságnak*) a megvalósítása, amely Erdély függetlenségét állítaná vissza, és nem is akárhogy, hanem a 30 éves háborúban szerzett területekkel kiegészülve. Ez a Nagyari által következetesen elutasított semlegesség, Bethlen projektumában Grotiusi hatásra kétszeresen jelenik meg. Először is a két birodalom közöttiség állapota-

ként, ugyanis Bethlen koncepciójában, Erdély számára igenis a köztes út (*media via*), az egyetlen túlélési alternatíva. Mihelyt mindkét birodalomnak egyformán adót fizet – évi tizenötezer forintot – de egyiknek sem válik integráns részévé, illetve – itt következik a semlegesség második vonatkozása – ha a két birodalom egymás ellen hadakozik, Erdély egyik oldalon sem avatkozik be a fegyveres konfliktusba, ennek fejében várja el semlegességének tiszteletbe tartását mindkét fél által: „*Ha pedig a török ellen volna had, neutralisnak hagyassék mind a két részről, fennmaradván az adófizetésnek terhe, mellyel mind a két hatalmasság elégedjék meg, és semmi egyebet ne kívánjanak; akkoron is penig a kereskedést napkeletre és akármely felé Erdélynek szabad legyen gyakorolnia.*”³⁴ Noha Bethlen Miklós az eredeti szövegben a *neutralitas* fogalmat³⁵ használja, ami ebben a formában nem jelenik meg Grotiusnál, viszont Grotius könyvében egész fejezetet szentel annak a megtárgyalására, hogy miként kell azoknak eljárniuk akik *a háborúban egyik oldalon sem állnak* (*De his qui in bello medii sunt*).³⁶ Továbbá a *háborútól való tartózkodás* (*a bello abstinere*)³⁷ terminus technicussal a *neutralitas* fogalmát jelöli, illetve az ehhez kapcsolódó fejtegetése is egyértelműen ezt a helyzetet reflektálja: „*Célszerű egy állam részére, ha mindkét hadviselő féllel olyan szerződést köt, amely lehetővé teszi számára, hogy mindkét fél jóindulatának megőrzése mellett tartózkodhat a hábo-*

rútól, és mindkét féllel szemben teljesítheti az emberiességből fakadó kötelességeket.”³⁸ Ebben a grotiusi mondatban nemcsak a *Columba Noé* semlegesség fogalmának konceptuális precedensét ismerhetjük fel, hanem Bethlen Miklós azon meggyőződését, ellentétben a török oldalon felzárkozó Nagyarival szemben (*Media via, nulla via*), hogy Erdély, a két hatalmasság malomkövei közé szorult és ott felörlődni látszó állam számára ez az egyetlen valós út: a köztes út, a semlegesség útja. *Media via, unica via.*

IV. A Bethlen vs. Nagyari affér

Az újraértelmezés lehetősége pontosan ebből a perspektívából adódik. Nagyari nem hisz a köztes útban (*via media*), a semlegességben (*neutralista-ság*), tehát törökpárti marad Bethlen viszont a játszmában a németpártiságot választja, mert perspektívában ez tehetné lehetővé azt amit majd a *Columba Noé* mint politikai projekt váltana valóra. Bethlen kifogása Nagyari beszédével kapcsolatosan nem egy adott locus applikációjára irányul, hanem sokkal inkább a beszéd egészére mint elhibázott politikai diskurzusra, amely a németpártiságot félreértve és támadva, a törökorientációt írta elő a vezető réteg számára. Bethlen tudatában van, hogy a beszéd hatásának következménye is a jó alkalom, a kedvező politikai konjunktúra elszalasztása, amikor lehetőség lett volna Erdély számára előnyös feltételeket kialkudni. (Beth-

len jó helyzet felismerésének meggyőző példája a Diploma Leopoldinum kieszközlése, amikor a Zernyest-i csata (1690) pszichikai hatását, a keresztény felszabadító had pillanatnyi megtorpanását és térvesztését kihasználva, nem remélt jogokat alkuszik ki Erdély számára a Habsburg-adminisztrációtól.) A tét már 1686-ban sem egyszerűen a németpártiság és törökpártiság, hiszen mindkettő valamiképpen egyformán rossz, a tét a helyzet kizárólag politikai szempontú mérlegelése és az ebből adódó potenciális lehetőségek kiaknázása. Bethlen talán egyedül méri fel, hogy perspektívában csak a német oldalon adatik meg lehetőség arra, hogy Erdély számára, ha nem is előnyös de kedvező feltételek mellett lehessen tárgyalni, sőt alkudozni. Ezt a lehetőséget számolja fel Nagyari kétségtelenül hatásos, de sokkal inkább történetteológiailag megalapozott beszéde. A kedvező alkalom elszalasztását, már csak visszasírni lehet az 1687-es balázsfalvi szerződéskor, illetve a későbbiekben mikor az osztrákok már nem félemlíthetőek meg a török szövetséggel. Összegzésképpen, a Bethlen által elmesélt, a prédikációt követő találkozáskor a beszélgetésben, nem a rosszul aplikált locusra,³⁹ és következésképp Bethlen sértődöttségére esik a főhangsúly, akit zavar, hogy Nagyari más álláspontot merészel képviselni, hanem a beszélgetés befejező részére: *„Szánom én kegyelmeteket, a dolgokat nem tudja, és az olyannal néha nagy kárt tészén.”*⁴⁰ Vagyis Bethlen az elszalasztott és többé vissza nem térő politikailag Erdély számára előnyös

tárgyalási pozíció és alkalom elvesztését, sőt a térség hatalmi evolúciójának prognózisából következő az osztrákok részéről bekövetkező potenciális megtorlást rója fel a prédikátornak. Amit az elkövetkező esztendőik igencsak visszaigazoltak.

V. Konklúziók

Nagyari és Bethlen ilyen alapvetően eltérő politikai helyzetpercepciójának van néhány figyelemre méltó ütköző pontja. Már sikerült tisztázni azt, hogy Nagyari teológiai képzettsége folytán, olyan pozícióból szemléli a régió hatalmi berendezkedettségének politikai rajzát, amely egy bibliaközpontú, eszkatológiai reprezentációt és fikcionalizációt enged meg. Noha Bethlentől sem áll távol ez a tradíció, hiszen emlékiratában a történeti reprezentáció egyértelműen erre a primér kontextusra épít, a politikai cselekedet végrehajtásában azonban másra is hagyatkozik. Először is Nagyarihoz képest⁴¹ egy másfajta tudásra, Grotius, Lipsius, talán Puffendorf képezi számára a helyzetértelmezési, döntéshozatali, megoldási mintákat. Továbbá nem ószövetségi minták, örökérvényű locusok (retorikailag loci communes) felől szemléli a térség hatalmi politikai berendezkedettségének helyzetét, hanem olyan információk és tudások felől, amelyekhez kiterjedt kapcsolatai és levelezése kapcsán jut hozzá.⁴²

A politikai disputa tétjét képező államról, nemzetről is másképpem gondolkodik mint a predikátor. Szemléletét egyfajta *regionalizmus* jellemzi,⁴³ akárcsak *Imádságoskönyvében* is, ahol az *édes hazám Erdély* világosan elkülönül a közös (?) magyar hazától.⁴⁴ Nem fogadja el Nagyari álláspontját, aki a Júda-Izrael analógiával adja vissza a megosztott Erdély és Magyarország állapotát.⁴⁵ A földrajzilag, adminisztratív, felekezeti elkülönülő haza (Erdély), sem múltjában, sem önreprezentációjában nem azonos a Magyar királysággal. A nemzet, mint elképzelt közösség – (*imagined community*) Anderson-i értelemben,⁴⁶ – szintén különálló entitás, amely nem vállalja azt a reprezentációs hagyományt, amely évszázadokon keresztül a magyarság számára nemzettipológiai attribútumként szolgált: *antemurus, propugnaculum Christianitatis*. A *Columba Noé*ban a két hatalom közé beékelte *Magyar Nemzet*, „egy a két birodalom között Istentől önnön magától építetett torony”-ként (*Turrim*⁴⁷ *inter duo Imperia medio loco a Deo ipse, erectam esse...*) jelenik meg.

Ez a regionalizmus politikai fogalomként is helytálló,⁴⁸ akár a mai használatra érvényes jelentésárnyalatokkal, hiszen a *Columba Noé* koncepciója maga egyetlen földrajzi, kulturális-felekezeti, természetesen politikai értelemben vett *régió* (Erdély) számára igyekszik a környező nagyhatalmakkal való szerződéses alapon létrehozott politikai kompromisszum révén

működőképes állami, jogi, gazdasági berendezkedettséget biztosítani. Egyetlen fatális hibája a projektnek, hogy alapvetően ellenkezik a Habsburg birodalmi expanzióval.

Bethlen Miklós és Nagyari szövegeinek és szóváltásuknak különbségei, mint koraujkori politikai disputa igen tanulságos módon tárja fel előttünk a politikai jelenség antropológiáját. Nagyari beszédének fő tételét (*Media via, nulla via*) Bethlen *neutralitas* koncepciójával konfrontálva világosan elkülönül az egymás ellenében argumentáló diskurzusok eltérő érvanyaga és fogalmi apparátusa. Amennyiben a disputából a korszak politikai „műveltségére” próbálunk következtetni, fontos felismerni, azt a hihetetlen heterogenitást, ami ezt a sajátos politikai tudást, mint kulturális kompetenciát jellemzi. Ugyanis úgy tűnik, hogy elegendesen építkezik és hat, a kortárs jogelmélet, politikaelmélet, teológia, morálfilozófia, tehát a jellegzetesen nyugati írásbeliség könyvterméséből – melyet a kutatás feltárt és kvantifikált –, de ugyanilyen súlyú és érvényű lehetett, az általunk nem mindig észlelhető, felbecsülhető félelmek, hiedelmek, jóslatok, ómenek formájában testet öltő, vagyis a szóbeliségből érkező speciális tudás. Az általunk kisajátító módon politikai kultúraként tételezett, és kizárólag az írásbeliségre korlátozódó világról szóló tudás, csak egyik része, annak a hiedelemrendszernek, amely nemcsak szimultán és váltakozva hagyatkozott a szóbeliség és írásbeliség mediális lehetőségeire, hanem újfent cáfolva populáris és arisztokratikus, magas

és alacsony kultúráképzetek oppozícióját,⁴⁹ egyenlőképpen konstruálta argumentumait ezekből az amúgy összetartozó, csak általunk mesterségesen szétválasztott kulturális dimenziókból. A tudás (*knowledge*) és hiedelem (*belief*) tarthatatlan szembenállítását rég cáfolta a kulturális antropológia. Csak hiedelmeink vannak, melyeknek felváltva tulajdonítunk „racionális tudás” vagy éppenséggel „irracionális hiedelem” funkciókat. És ez alól a kora-újkori politikai műveltség, a politikai tudás és e tudás képviselői, vagy a hatalmat gyakorló emberek sem képezhetnek kivételt. Gondoljunk Erdély legműveltebb főúrára, Bethlen Miklósrá, akinek 1662-ben, Heidelbergben maga Puffendorf fejtegeti Grotius tanítását a háború és a béke jogáról, de aki évek múltával, öregebben és bölcsebben, az olvasott és megélt tapasztalatokkal egyaránt telítődve, mégiscsak félelmmel számol be az 1680-ban látott üstökösről, melynek igen nagy farka vala, ami biztos jele a pusztító hadakozásnak és ez bizonyára Erdélyre is elhat.⁵⁰ Semmi okunk a mosolygásra, hiszen sokkal inkább azt kell felismernünk, hogy a koraújkor még mindig olyan történeti és kulturális távolságban áll tőlünk, hogy politikai műveltségének, kultúrájának, gesztus- és nyelvi készletének, ezek reprezentációinak⁵¹ megértéséről még nem beszélhetünk. Műfajait – a fennmaradt írott források tükrében és korlátai között – ugyan szemrevételezhetjük, de a rendszerről, antropológiai értelemben, átfogó képet aligha rajzolhatunk meg. Hiszen az elsősorban és né-

ha kizárólag írott forrásokból származó tudásunk alkalmazása eseményekké konstituálódó politikai és történeti helyzetek megértésére nem feltétlenül elegendő a megértéshez, legfeljebb csupán egy lehetséges applikációt enged meg, melynek hiányait, elégtelenségeit és remélhetőleg némely erőnyeit illusztrálja ez a tanulmány.

APPENDIX.

„...Egyszer ekkor Horti István püspök, Pataki István professzor és Nagyari József udvari prédikátor, küldve-é vagy magoktól, hozzám jövének a szállásomra s mondják: szomorúan és csudálkozva hallották, hogy én, ilyen, amolyan etc. református ember azt javallom, (melyről már eleget írtam). Én mondám: Bizony szinte azért javallom, hogy református ember vagyok, és az ecclesiát, hazát féltem. Elmondám a feljebb leírt voksomat és mindent, ami ehhez tartozott, és külön Nagyarira fordulván: *Kegyelmed ezelőtt harmadnappal prédikála ex Jer. 38 : 22. Adja Isten, én és kegyelmed próféták ne legyünk juxta illum textum et praecedentes versus; de nem jól applicálá kegyelmed minap a Nohach és Jabes Gilead-beliek nemét Kolosvár és Dévára. Szánom én kegyelmeteket, a dolgokat nem tudja, és az olyannal néha nagy kárt tészén.(..)*Ha ő a diplomát violálná, volna legalább nekünk mit az Isten és a világ előtt kiterjeszteniünk, saltem lentius et mollius caderemus. Azonban maholnap **a két monarcha megbékélik, és ott lenne ennek a diplomának a nagyobbik függő pecsétje, legalább addig bizony per omnem rationem nem violálná.** Nem tudának mit mondani: azután is keservesen emlegették ezt a beszédet.” (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

(Kemény János és Bethlen Miklós művei, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980, 768–769).

JEGYZETEK

¹ Nagyari 1686-os beszédét, XVII. századi másolatok alapján Szádeczky Béla tette közzé 1900-ban, és a szövegközléshez csatolt tárcában említi ezt az esetet, Bethlen Miklós emlékiratát idézve. Ugyanígy jár el, Győri János, aki ugyan a tábori prédikációkat (1681–1683) tette közé, de ő is beszámol az 1686-os beszédről, illetve a fent említett szóváltásról. (Vö. SZÁDECZKY Béla, *Tárca. Nagyari József prédikációja 1686-ban*, Protestáns Szemle, 1900, 41–49, illetve 117–130. A továbbiakban: SZÁDECZKY 1900. Illetve: Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683), kiad. GYŐRI L. János, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. A továbbiakban: GYŐRI 2002).

² Az emlékirat 1686-os eseményeket elbeszélő fejezetében, Bethlen Miklós utalása Nagyari beszédére arra enged következtetni, hogy a prédikáció elhangzása utáni harmadik napon történt meg a beszélgetés: „*Én mondám: Bizony szinte azért javallom(.)...és külön Nagyarira fordulván: Kegyelmed ezelőtt **harmadnappal prédikála ex Jer. 38:22.***” (Vö. Kemény János és Bethlen Miklós művei, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980, 769. A továbbiakban: BETHLEN 1980).

³ BETHLEN 1980, 768–769.

⁴ „*Mert tudom én egy némellyeteknek micsoda lúg eszi az nyakát, lesz olly idő még, hogy az szemetekreis lobbantom.*” (NAGYARI 1686, 1v). A prédikációnak az általam megtalált három másolatában a címhasználat eltéréseket mutat. Van olyan változat, (ms. 390) amely hosszú címmel jelöli a prédikációt: *Apaffi Mihály fejedelem Udvari Papjának Nagy-Ari Josefnek Praedicatioja, mellyet 1686. Juliusnak 14dik Napján Szebenben az Ország Fő redei előtt mondott el azon alkalmatossággal, midőn az előtt való Hétfőn melly volt 8dik Julij a'Maros és Aranyos Széki Székelyek Szeben mellett az H...határon nagyobbbrésint el vesztenek.* A dolgozatomban használt és citált változat cím gyanánt csak a textust adja meg: *Jerem 38. 22.* A továbbiakban a következőképpen hivatkozom: NAGYARI 1686.

⁵ Szádeczky két másolatot említ, az egyik ezek közül a Kemény-hagyatékban (Coll. Manuscript. hist. Minor, Tomus XXXI.) volt, a másik pedig Miscellanea VI. E. 34 jelzettel szerepel. E két másolati példányból, megbízhatóan egyet sikerült beazonosítani, – mondanom se kell a kéziratok korpuszt igencsak meghurcolták, és három helyre osztották szét (Állami levéltár, Egyetemi és Akadémiai könyvtár) – azt amely a kemény-hagyatékban volt meg, ezt az akadémiai könyvtárba őrzik, jelzete: ms. KJ. 157–174.

⁶ Ez a kézirat a kolozsvári egyetemi könyvtárban található, jelzete: ms.896. Győri János ez alapján végezte el, Nagyari József tábori prédikációinak kiadását.

⁷ Az egyetemi könyvtárban az említetteten kívül (ms. 896) még található 2 kéziratos másolati példány, egy XVIII. századi (jelzete: ms. 390) és egy XIX. századi (jelzete: ms. 2354).

⁸ GYÖRI 2002, 14–18.

⁹ GYÖRI 2002, 16.

¹⁰ BETHLEN 1980, 406.

¹¹ Akárcsak sok erdélyi kortársa (pl. Cserei Mihály) Bethlen Miklós is nagy valószínűséggel ismerte és olvasta Puffendorf és Grotius műveit. (Vö. Hugonis, GROTII, *De Iure belli Ac Pacis libri tres, In quibus jus Naturae & Gentium, item juris publici praecipua explicantur*, illetve Samuelis PUFFENDORFII, *Jure Naturae et Gentium libri octo*. A későbbiekben: GROTIUS 1657, illetve, PUFFENDORF 1687). A *Columba Noé* alapkoncepciója, nyelvi-fogalmi kivitelezése is kellőképpen utal arra, hogy Grotius, Puffendorf, sőt Lipsius is hatással lehetett Bethlenre, de legfőbb bizonyítéka ennek peregrinációjának egyik mozzanata, mikor 1661-es heidelbergi tanulmányairól számol be: „...*Samuel Puffendorf, akkori igen ifjú, de azután nagy híres tudós juris doctor professiójára jártam, de jure belli et pacis Hugo Grotiust tanította.*” (BETHLEN 1980, 573).

¹² Az osztrák nyomásnak kitett Erdély politikatörténeti szempontból releváns helyzetének méltatásához lásd: SCHLETT István, *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, Rejtjel Kiadó, Bp., 2004, 227–269. (A továbbiakban: SCHLETT 2004).

¹³ A kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzött, Nagyari beszédeket tartalmazó kötetben olvasható szövegváltozatra utalok, jelzete: ms. 896.

¹⁴ Columba Noé eredeti példányáról: VERONENSIS, Gothefridum Fridericum, *Columba Noe cum Ramo olivae...*, Hagae, 1704. (Kézirat, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, jelzete: *Hungarica Specialia* Fasc. 365., 56r–65v.) Az általam használt változat: BETHLEN Miklós, *olajágat viselő Noé galambja = Magyar gondolkodók 17. század. Államelmélet és politikai gondolkodás*, szerk. TARNÓC Márton, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979, 283–295. (A továbbiakban: BETHLEN 1979). Illetve a latin változat: *Columba Noé, cum ramura Olivae...*, Colligátum, lelőhelye: kolozsvári egyetemi könyvtár, jelzete: ms. 619. (1705-ös másolat. A címlapon olvasható: „*Deo Juvante Ano Domini 1705 Tempore Rebellionis Rakoczianae Cibinii notata per Joannem Kollakij at tunc Cancellistam Commisariatius Transilvanici.*”) (A továbbiakban: BETHLEN 1705).

¹⁵ Ennek az intertextualitásnak a működése rendkívül érdekes módon nyilvánul meg, ha a Columba Noé szövegét, mint bevallottan politikai szöveget az élettörténetnek azokkal a locusaival vetjük össze, ahol vélhetőleg a narratio de vita sua, kodifikált, politikai tétektől terhelt szimbolizmust mutatnak, például az álmaiban. Az 1688-as események elbeszélése során említi a Fogarasban látott ál-

mát, amelyet meg is fejt és értelmez is valamiképpen. Az 5 actusból és 5 scénából összetevődő álom, amely ráadásul a fogarasi várban, illetve közvetlen környezetében játszódik le, igazi szimbólumtár, a Moribunda Transsylvania képzetének egyik legszebb, legteljesebb megfogalmazása. (Vö. BETHLEN 1980, 806–809). Ennél is fontosabb, hogy igen értékes átfedések fedezhetőek fel, az álomban alkalmazott szimbólumok és a *Columba Noé* szövege között. Az álom 4. actusában, scénájában megjelenő vörös szuperláltal a termet bevonó hat leány, Bethlen értelmezésében, a zernyesti csatában résztvevő hat nemzet (német, török, magyar, erdélyi, havasalföldi, moldovai), illetve ezek kiömlött, vöröslő vére. A *Columba Noé*, már címében jelzi: *Columba Noé cum Ramo Olivae sive Amphora Aquae ad Hungaria et Transylvania Incendium extinguendus et ad Pacem Sinceram ac perpetuam Germanis, Hungaris, Transilvanis, Turcis, Valachis ac Moldavis*.

A fogarasi álom legrejtélyesebb jelenete, az 5 actus és scéna, amikor a „meglehető ábrázatú öregrend asszony” egy „igen ritka szépségű és mennyasszonyköntösbe öltözött, leeresztett hajú, gyémántos aranyos koronácskájú leányt” ajánl fel Bethlen Miklósnak. Mintha az idős soror Austria/Germania kínálná meg az erdélyi fejedelemséggel, vagy gubernátorsággal Bethlen Miklóst. Ezt a látszólag vakmerő elképzelést némiképp azért visszaigazolja a röpirat, amely két alkalommal is az erdélyi fejedelemséget kisasszonyként (*domicella*) nevezi meg. A 17. pontban olvashatjuk: „...mely sok bolond kívánói ennek a kisasszonyság nevezeti alatt tétetett fejedelemségnek, mind most, mind ennek utána megnémulnak..” (BETHLEN 1979, 291). A latin változatban: „...et nunc et in futuro stulti hujus Domicellae proci obmutescent.” (BETHLEN 1705, 7r.)

¹⁶ A *Sudores et Cruces...* című, ugyancsak fogságban keletkezett élettörténetéről van szó. Magyar nyelvű fordítása kiadása: *Bethlen Miklós gróf fáradozásai és gyötrelmei = Bethlen Miklós levelei*, kiad. JANKOVICS József, jegyz. NÉNYEI Gáborné, ford. KULCSÁR Péter, Akadémiai Kiadó, Bp., 1987., II., 1181–1235. (A továbbiakban: BML 1987).

¹⁷ BETHLEN 1980, 769.

¹⁸ Uo.

¹⁹ SCHLETT 2004, 180–183.

²⁰ GYŐRI 2002, 31.

²¹ NAGYARI 1686, 3v.

²² „Mert bizony oly világossan ki van írva, mint ha ma élt volna az mi időnkben Jeremiás. Ha akkor volt Assyrius ma is van. Ha volt Aegyptus mais van: Ha akkor az Assyrius meg romlott az Aegyptumbeli fegzver által úgy van mais: ha akkor győzedelmes volt Aegyptom s abba felfuvalkoldvan el akarta szakasztani Sidorországot az Babyloniustol abban Királyt tenni az kit szeretett úgy vagyon mais ha akkor habzottak az kettő között az Király és az urak úgy vagyon mais, micsoda útt volt akkor az mag maradasra

Jeremias intése szerint az vagyon mais. Micsoda ki menetelek volt akkor az alhatatlanságra vagy világos Rebellióra az Királynak és az népnek s az uraknak, adgya az isten szerelmes Fiáért ne legyen az, az ti vegetek: akkor hraguttak ezért az szóert az Prophetára bizony el hiszem lesznek olyanok az kik éntüllem sem veszik eszt jó néven eszt az utatt Zedechias nem akarta látni szant szándékkal bé hunta szemét ne lássa mely miatt az Istenis Külső testi szemet is ki tolatta ugyan légjen vak, ha vak akar lenni.” (NAGYARI 1686, 4r).

²³ Az 1657-es szerencsétlen lengyelországi expedíciót követően nagy számú szöveg készült, amely a szerencsétlen háborút, és főként a megtorlások borzalmait adta elő. Két kiemelkedő szerzőt említek meg: A *Jajjairól* elhíresült próféta formátumú Medgyesi Pált, és a *Siralmas magyar krónika* szerzőjét, Szalárdi Jánost aki történeti munkájához csatolta Medgyesi 1658-as beszédét Erdély romlásáról.

²⁴ „Az kinek egyszer hitett adatok mag tartásatok, az hit mellől mellyet adatok el ne állyatok mert via perfidia hitszegésnek útya soha senki nem boldogult, sőt veszet mind pogány, mind keresztény. Ehun az Romai Imperiumot hozom elő annak kezdetiben hárman vadnak at kik hűtszegésel hágának fel az uralkodásra. Edgyik Romulus az Másik Hannibal, harmadik maga Julius Csaszar az kinek ez vala szava járása: **Si jus violandum** est Regnandi causa violandum est mi lőn jutalmok. Az hogy egyiket az Romai Tanács házba aprora vagdalák. Az masikat szamkivetésbe üzék ot mérget ivék meg hala. Az harmadikat huszonhárom sebbel el vagdalák megölek, az Pompeius oszlopa mellett. Illyen gyümölcsei vadnak az hitszegésnek. De ha más nemzetelőtt ez mind bolondság volnais, az mi nemzetünk előtt nem kellene annak lenni mert az mi nemzetünket vötte föl Isn szomorú példájául, hogy az hitszegésnek jutalmát más nemzeteknek meg mutassa az mi példánkban. Az Historicusok az mi Nemzetünknek szomorú példájával az melly Varnanal lett irtóztattyák más nemzeteket az hitszegéstől, megis mi az magunk példáján nem tudunk tanulni. Ezeknek oka ez mert az hitet nem annyira embereknek adgyuk mint Istennek mert az mi Istenünk nevere eskütnek meg az Pogányokis bennünket. Ezech. 17 v. 18” (NAGYARI 1686, 5r).

²⁵ Ennek a gondolatnak (frigyszegés, hitszegés és azt követő bűnhődés) a leggyakoribb exempluma a várnai csata ürügyén keletkezett *Romulidae Cannas*... kezdetű, egy időben, alaptalanul Janus Pannoniusnak tulajdonított versezet (Ulászló sírfelirata). Nemcsak a történetírói munkákban, hanem kéziratokban, könyvekben marginália formában, kalendáriumok üres oldalain latin és magyar változatban is rendkívül gyakori az előfordulása. A korszak történeti tudatában, igen markánsan jelen lehetett. A Janus Pannoniustól való eredeztetéshez lásd: BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány*= *Janus Pannoius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor–V: KOVÁCS Sándor, Akadémiai Kiadó, Bp., 1975, 491–507.

²⁶ „Emberek az neutralistaság felől így gondolkozzatok (1) az mely országának ezt Isn engedi adgya igen szép dolog. Az mint Davidnak hogy neutralista légyen Saul és az Philiszteusok között, midőn Saul ellen hadakoztanak Isten rendkívül hiva vissza az Táborral holott maga ingyen sem remélhette volna. Sőt tudva hogy az Neutralistaság veszedelmes dolog nagy szive faidalmavalis csak el ment Achis Királlyal az Hadban az maga nemzecsége ellenis. Eszt Davidnak atta vala a Isn. Edszer tinétek pedig az Isn. Tellyeséggel nem adta. Ha Josiastol meg lehetett volna az neutralistasag Aegyptus s Assyrius között, ha akkor hadba ki nem szallat volna, de az Fiai idejekben az Tellyeséggel lehetetlen volt, mert akkor az ország az maga talpán meg nem alhatott, hanem az másén allott. Nem az Josias idejében van az ti országotok, hanem az ő Fainak idejebeli állapotya van az ti országotoknak az meg erőtelenedésre nézve (3) Ez felől az állapot felől ugy értsétek, ugy értik mindenek, hogy: **media via nulla via. Az közép út nem út.**” (Nagyari 1686, 6r).

²⁷ NAGYARI 1686, 6v.

²⁸ A francia mentalitástörténeti iskola jeles képviselője Jean Delumeau Európának a XIII századtól egészen a XVIII századig terjedő történelmét olyan periódusnak tekinti, amelyben általános elterjedtségű és hatású mentalitás a nyugati társadalomban a félelem. (Vö. DELUMEAU, Jean, *Frica în Ocident. O cetate asediată*. Editura Meridiane, București, 1986, I–II. A továbbiakban: DELUMEAU 1986). A félelemnek több formáját különbözteti meg: a világvég várását, az ördögtől és ügynökeitől való félelmet, a boszorkányoktól való félelmet, a pestistől, az éhhaltól, a felkeléstől, az adószedőtől való félelmet stb.

²⁹ „Csudálhattuk mi ennek az mi országunknak ennyi sok időktől fogván valo megmaradását az két hatalmasság között. Az Assyrius és Egyptom között harmadszor vagy fellyeb négyszer rebellált Juda országa az Assyriustol, az negyedike vagy harmadikban el vesztette. Te Erdély országa hányszor rebelláltál az Te hűtős urad ellen az kinek hitett adtál, az kinek szárnya alatt Első János királytól fogva békességben lakoztál, csak edgy Fejedelmed idejébenis háromszor rebelláltál, hogy hogy vagyon hát hogy meg is napkeleti hatalmasság ugy nem bánt veled az fejedelmeddel s az te uraiddal, s az ország népével: ugy mint Zedechiással, s az akkori urakkal mennyiszor csapongottál nagy hűségtelenséggel hol edgyikhez hol másikhoz. Hogy hogy vagyon hát hogy még es kétt hatalmasság meg nem emésztett. Az Istennek csudálatos gondviselése az oka. Akarnál te veszni de az isten nem akarja engedni. Legközelebb most hiszem veszel ha valaha vesztél szántsándékkal, de az Isn ugyan csak még edig nem engette. Kénszeritelek az élő Istenre és az mi Urunkra Jesus Kristusra mondgyátok meg mi jót vettetek valaha Aegyptomtul hogy ennyire szomjuhozzátok az Nilus vizét. Hányszor szabadított meg más hatalmasság keziből. Az mikor alatta voltalis mond meg micsoda szabadsága volt lelketeknek tes-

teteknek alatta? *Micsoda Privilegiomokkal birtatok mint most mikor voltatok gazdagabb, értékesebb s nagjob urak mint most, hogy nem mentetek el Silóba, Magyarországbán. Az Dunántul lakó földre ott lakozo méltóságos nagy rendekhez, s az Catholicusokat sem veszem ki (: mi nt hogy egyéb nincsis már ott:) mondgyátok meg ti élteke itt Erdélyben az Assyrius alatt nagyobb békességbe, szabadságba mint azok. Igaz itéletű nagy Isn. Tartoztassad az te orczád előtt az iteletet, ne siessen az haladatlan gonosz Hazára.*” (NAGYARI 1686, 7r).

³⁰ Delumeau a világvégvárás két fajtáját különbözteti meg, egyik a milenarizmus, amely eléggé optimista módon viszonyul a véghez, hiszen az 1000 éves béke elkezdődését várja, míg a másik, sokkal pesszimistább az Ítélet borzalmaira koncentrál, az előregedett világnak a bosszúálló Istennel való szembesülését helyezi előtérbe. (DELUMEAU 1986, 44–55). Nagyari természetesen ez utóbbit vonja be hatásos érvként.

³¹ NAGYARI 1686, 7v.

³² Bethlen nemcsak grófi címet nyer a bécsi udvartól, hanem sikerül ott olyan kapcsolathálót kiépíteni és olyan megbecsülést szereznie önmagának, ami kétségtelenül még felségárulási perében is sokat nyomott a latban.

³³ „*Valaki azért az históriákban bölcs vagy, lásd meg a két imperiumok között az Istennek határt vető ujjait, nézd, mintegy tükörben, Magyarországbán és Erdélyben Egyptomnak és Assziriának, ptolomaeusoknak és Antiochusoknak a Kánaánföldi felett való régi és véres hadakozásokat.*” (BETHLEN 1979, 283).

³⁴ BETHLEN 1979, 287.

³⁵ „*Si vero Bellum Turcicum erit, tunc **neutralitas** illi ab utroque Imperatore relinquatur...*” (ms. 619, 5r).

³⁶ Grotius a harmadik könyv 17. fejezetében járja körül ezt a kérdést. (GROTIUS 1657, 500–503). Fejtegetései valószínűleg érdemben járultak hozzá a *Columba Noé* koncepciójának kialakításához. A projectum, mint szerződés valójában békejavaslat, a béke megteremtésével próbálja a politikai, hadi feszültséget felszámolni a kárpátmedencei régióban. A XVIII. század eleji Erdély gazdaságilag, politikailag, katonailag kifulladt állami apparátus számáta az egyedüli esély a béke. Vélhetően a Grotiusi felfogás szellemében: „*Aki békében marad, attól semmit sem szabad elvenni, legfeljebb csak végső szükség esetén, és akkor is csak kártérítési kötelezettség mellett.*” („*A pacatis nihil sumendum nisi ex summa necessitate cum restitutione pretii.*” GROTIUS 1657, 500).

³⁷ GROTIUS 1657, 503.

³⁸ Latin eredetiben: „*Proderit etiam cum utraque parte bellum gerente foedus miscere ita ut cum utriusque bona voluntate a bello abstinere, & communia humanitatis officia utriusque exhibere liceat.*” (GROTIUS, 503).

³⁹ „...nem jól applicálá kegyelmed minap a Nohach és Jabes Gileadbeliek nemét Kolosvár és Dévára...” (BETHLEN 1980, 768).

⁴⁰ BETHLEN 1980, 768.

⁴¹ Távol áll tőlem, a szándék, hogy Nagyari akár politikai képzettségét is lebecsüljem, hiszen pontosan a szebeni prédikációjában az abszolutisztikus államelmélet olyan klasszikusára hivatkozik, mint Boden, ám érezhetően a teológiai argumentumok dominálnak nála. „Igy járának az Ciprusbeliek is Görögországban midőn az Achajabeliek és az Athénébeliek hadakoznának egy más ellen, mindeniknek Külön külön irogatának, hogy ezekkel tartják amazok ellen, s amazokkal ezek ellen. Mi lőn haszna amazok megbékéllésének. Elő hordattak egymasnak meg mutattak az Titkos leveleket melyeket Epirusbeliek küldözgettek mindkét felé. Az miat el vesztenek: Joh. Bodinus lib. 5 De Republica.” (NAGYARI 1686)

⁴² Bethlen maga utal erre a kialakult kapcsolathálóra a száműzött prédikátorokhoz írt levelében: *Bethlen Miklós levele a száműzött protestáns prédikátorokhoz (Epistola Nicolai bethlen..ad Ministros Exules...)* „Megvallom azt is, hogy mind Velencében, mind Bécsben különféle fejedelmek követeivel és azok a francia udvaréival ismeretségben valék...előbb nem tértem vissza, míg mind Bécsben, mind Boroszlóban s Európa némely több részeiben, úm. heidelbergben, Párizsban, Londonban, Hamburgban, Amsterdamban levelek váltására bizonyos alkalmatosságot és egybekötötést nem állapítottam meg...” (BML, 1163).

⁴³ Teljesen érthető ez, hisz a középkor óta, a Magyar Királyság különféle földrajzi régiókat, nyelveket, mentalitásokat, kultúrákat lazán összefogó államformátum volt. Erdély esetében különösen hangsúlyossá válik ez a *regionalitás*, nyelvi, kulturális, történelmi és főként felekezeti vonatkozásban. Ennek a *regionális tudatnak* a jelentkezése természetesen a történeti tudatban a leglátványosabb, hiszen az erdélyi múlt, mint nemzeti múlt elbeszélésében már Heltaival kezdődően jelentkezik ez a szemlélet. Heltai történelemszemléletének Erdély-centrikusságáról, az ő nála jelentkező regionalitásról, lásd: TÓTH Zsombor, *A Heltai-galaxis. Írás/tudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár történetírói munkásságában*, Keresztény magvető, 2004, 407–428.

⁴⁴ „Hogy pedig **külön szóljak az én édes hazámnak, Erdélynek** azóta való állapotjáról az én Istenem előtt, amiolta Felséged a reformáció által az Evangéliumnak mennyei és a különös országgló fejedelemség által a világi uralkodásnak fényes kettős koronáját fejébe tette.” (BETHLEN 1980, 1045–1046).

⁴⁵ Nagyarinak ez a koncepciója már az 1681-es hadi expedíció során jelen van diskurzusában, hangsúlyozza Erdély és Magyarország egymáshoztartozását. Győri János ebben eléggé meglepő módon transzszilvanizmust lát, holott pontosan ennek a fordítottjáról van szó. Az 1681-es VIII. prédikáció a visszatérés pillanatában kelet-

kezik, amikor az erdélyi határban oszlani kezdnek a hadak. Ebben a prédikációban az Erdély-Magyarország viszonyt, a kettészakadt ország Izrael és Júda bibliai analógiáján keresztül szemlélteti. A két ország egymásra utaltságát hangsúlyozza: „...*Azt mondja teneked, Magyarország az te atyádfia, meg se gondold azt Erdely, hogy ha mi el veszünk hogy te meg maradhass, soha mert mikint az Izrael romlása, maga után voná s hozá az Judánakis romlását: ugy Magyarországánakis romlása, maga után vonsa Erdélynek is romlását.*” (GYÖRI 2002, 114).

⁴⁶ ANDERSON, Benedict, *Imagined Communities*, Revised Edition, London–New York, 2003. Anderson a nacionalizmus kialakulására ad szellemes választ, azáltal, hogy a *nemzetiességet*, nemzeti érzést, önszemléletet (*nation-ness*) a közösségek (*communities*) kialakulásával hozza összefüggésbe, sőt számára a *nemzet* elképzelt politikai közösség (*an imagined political community*). (ANDERSON 2003, 3–12). Anderson argumentációja igen látványosan tárja fel azt, hogy a politikai döntések mögött, hogyan szerveződik kulturálisan az az antropológiai folyamat, amely egy közösség számára nemcsak öndefiníciót biztosít, hanem a közösség működéséhez, létehez elengedhetetlen közösségtudatot, nyelvi, kulturális, fiktív de a közösség tagjai által konvencionálisan elfogadott önazonossági mintát forgalmaz. Anderson könyvének további koraújkorra (is) applikálható tanulságait Peter Burke írta le: BURKE, Peter, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, University Press, Cambridge, 2004.

⁴⁷ Véletlenül sem használja a (elő)fal (*murus, antemurus*) vagy bástya (*propugnaculum*) illetve pajzs (*clipeus*) terminus technicust. A hadi fortificatiót tanulmányozó, az építészet iránt érdeklődő, sőt ennek hódoló Bethlen Miklósról feltételezhetjük, hogy tudatosan döntött a torony (*turris*) kifejezés mellett, elutasítva azokat a konnotációkat, amelyek a fentiekben elősoroltakhoz tapadtak az idők folyamán és a nemzeti reprezentáció kelleikeiként működtek.

⁴⁸ Politikatörténetileg is helytálló a fogalomhasználat, ha a XVII. századvégi erdélyi politikai erőfeszítéseket, vagy ha különösképpen Bethlen Miklós politikai tevékenységét értékeljük. Schlett István szerint, Erdély függetlenségének és integritásának, akár Magyarországtól külön történő megvalósítása valós politikai célkitűzés, amit konkrét politikai tervezet formájában a *Columba Noé* képvisel. (SCHLETT 2004, 269.) Továbbá a fogalom politikatörténeti használatához lásd: SCRUTON, Roger, *A dictionary of political Thought*, Macmillan Reference Books, London, 1982, 398.

⁴⁹ A kérdést könyvtárnyi irodalom tárgyalja, –a francia mentalitástörténet hozzájárulása újfent jelentős e kérdésben is – ám itt csak jelzészerűen, az argumentációhoz kapcsolható publikációkból szemlélek: LE ROY LAUDURIE, Emmanuel, *Le Carnival du Romans*, Gallimard, Paris, 1979; CHARTIER, Roger, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, Princeton, New Jersey, 1987;

DARNTON, Robert, *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală al Franței*, Polirom, Iași, 2000.

⁵⁰ BETHLEN 1980, 760. Ezzel többen voltak így, A Bethlen által említett 1680-as üstökösről Kisztei Péter készített egy elmékedést, amely definíciószerűen exponálja azt a vélekedést, ami az emlékiratban implicit módon jelenik meg: „Úgyhogy valamenyiszor, és valamig az emberek meg nem térnek az Istenhez, mind annyiszor, s mind addig effele Jegyec, nem csak a Politiaban, külső polgári társaságban, hanem az ecclesiábanis Istennek következendő rettenetes iteletinek legyenek jelentői, és jövendölői. Ez lévén az halhatatlan istennek is szokása, (a) hogy midőn valamelly természetünkkel ellenkező dologok (éhség, dög-halál, fegyver, vér-ontó hadakozások) többire már csak fejünk felett függőleg vagynak: tehát (leggyakrabban) zokat, csudáckal mutattya-meg, és Jegyekkel, s Égi fenyegetésekkel, (minémüek az üstökös csillagok-is) jó eleve meg-jelenti a jövendő nyomorúságokat.” (KISZTEI Péter, *Üstökös Csillag, avagy olly edgyügyü rövid Elmékedés...*, Kassa, 1683, RMK I. 1298, A3r–A4v.)

⁵¹ Rendkívül tanulságos fejtegetéseket közöl ebben a kérdésben: *O istorie culturală a gesturilor*, ed. BREMMER Jan–ROODEBURG, Hermann, ford. AVACUM Tatiana, Polimark, București, 2000.